

Füzulî poetik şeirinin açarı

(Mir Cəlalın «Füzuli sənətkarlığı» əsəri)

Azərbaycan füzulışünaslığında M.Füzulinin poetikası haqqında monoqrafiyanı Mir Cəlal Paşayev yazmışdır. Əsər ilk dəfə 1940-cı ildə EA-nın Azərbaycan Filialı (Az.F) nəşriyyatında «Füzulinin poetik xüsusiyyətləri» adı ilə çap olunub. Bu monoqrafiya sonralar üç dəfə 1958, 1994 və 2007-ci illərdə «Füzuli sənətkarlığı» adı ilə təkrar nəşr edilib. Azərbaycan füzulışünaslığının təşəkkül mərhələsinin yekunlaşdıran bu qiymətli əsər, həm də Füzulinin poetik dərk mərhələsinin əsasını qoydu. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan füzulışünaslığı bu xətt üzrə getmədi, bəlkə də ədəbiyyatşünaslığımızın buna gücü çatmadı, ədəbiyyatşünaslığımız tarixi-materializm mövqeyinə keçdi, formalizm əla dini poetikaya etinasız qaldı. Bir qədər mübahisəli görünsə də, deməliyik ki, sovet dönəmində M.Füzulinin poetikasını açmaq üçün ədəbiyyatşünaslığımız nəzəri-metodoloji baxımdan hazır deyildi. Bununla belə, obyektivlik naminə deməliyik ki, professor Mir Cəlalın «Füzuli sənətkarlığı» Azərbaycan füzulışünaslığının hər üç mərhələsində iştirak etdi və öz orijinal funksiyasını qoruya bildi. Mir Cəlal bu kitabdan sonra da M.Füzulinin poetik sənəti haqqında maraqlı məqalələr çap etdirdi. (Məsələn, bax: Füzuli şeirlərindəki elmi və bədii məntiq haqqında EA Az.F. Xəbərləri, 1941, №1, s.25-34; Məhəbbət və sənət. «Azərbaycan», 1958, №3, s.121-141). XX əsrin 80-ci illərində M.Füzulinin yenidən (poetik) dərkə marağın artması təkcə şairin yaxınlaşmaqda olan 500 illiyi ilə bağlı deyildi. «80-ci illərin ortalarında Füzuli yaradıcılığına marağın artmasını milli şüurun yeni dirçəlişi ilə izah etmək mümkündür. 1985-ci ildə V.Feyzullayevanın «Füzulinin qəsidələri», 1986-cı ildə isə S.Əliyevin «Füzulinin poetikası» monoqrafiyaları çapdan çıxır. Bu əsərlər ədəbiyyatşünaslığın son nailiyyətləri əsasında yazılaraq sələflərinin bir sıra obyektiv və subyektiv nöqsanlarını təshih etmək məqsədini də güdüdü» (1, s. 15).

M.Füzulinin poetik dərk sahəsində XX əsrin 80-90-cı illərində yazılan tədqiqatlar ilk növbədə Mir Cəlalın, H.Araslının, Məmməd Cəfərin, Ə.Cəfərin, M.Quluzadənin ənənələrinə və ideyalarına istinad edirdi.

Mir Cəlalın «Füzuli sənətkarlığı» monoqrafiyası M.Füzulinin poetik dərk mərhələsində böyük rol oynadı. 80-ci illərdə dahi şairin poetikasına müraciət edənlər füzulışünaslığın tarixilik mərhələsini adlayaraq Füzuli poetikasına ilk monoqrafik qaynaq kimi müraciət etdilər.

Görkəmli yazıçı və alim Mir Cəlal 1958-ci ildə kitabın təkmilləşdirilmiş nəşrinə yazdığı müəllif sözündə qeyd edir ki, indiyədək Füzulinin «dühasını ləyaqətlə təhlil, təyin edən mühüm bir elmi əsər yaradılmamışdır».

Alim bunun səbəbini, ilk növbədə, Füzuli sənətinin ecazkarlığında görür, insanlar o cümlədən, tədqiqatçılar «Füzuli misralarından aldıkları tükənməz mənəvi estetik zövq ilə yaşamağı bu misralar üzərində təhlil aparmaqdan daha fəzlə, daha münasib sayırdılar» (2, s.3) deyir. Mir Cəlal öz əsərini də qiymətləndirərək (oxucuya təqdim edilən bu kitabı Füzuli sənəti haqqında mükəmməl əsər saymaq fikrində deyilik) (2,s.4) qənaətinə gəlir. Müəllifin bu təvazökar mülahizəsinin arxasında çox ciddi bir səbəb dayanır. Alim yazır: «Füzuli sənətinin qüdrətini miqyasını, məziyyətlərini təhlil və təyin etmək bir nəfərin, bir elmi məktəbin, hətta, bəlkə də bir elmi nəslin işi deyildir» (2. s.4).

Bu sətirlərdə alimin dahi M.Füzuli sənətinə hörmət və ehtiramı, sevgisi, eyni zamanda, Füzuli sənətinin əzəməti, irakdan gələn vahiməsi ifadə olunur. XI əsrin böyük ədəbiyyatşünası Xəbib Təbrizi yüksək poeziyanı nəzərdə tutaraq «Şeir haqqında şeir yazmaq çətindir» deyirdi. Monoqrafiyanın «başlangıç»ında müəllif öz əsərinin ayəsini ifadə edərək yazır: «Oxuculara təqdim olunan bu kitabda Füzulinin bütün yaradıcılığı təhlil edilmir, burada böyük şairimizin əsərlərində rast gəldiyimiz bir sıra xarakter bədii üsul və vasitələr nəzərdən keçirilir» (2, s.9)

Beləliklə, müəllif özü əvvəlcədən kitaba münasibətin metodoloji miqyaslarını müəyyənləşdirir. M.Füzuli irsinin poetik təcrübəsini «şairin müasir vəzifələri üçün səfərbər etmək» Mir Cəlalın əsas məqsədlərindən biri kitabın nəzəri əhəmiyyəti ilə müvazi təcrübi əhəmiyyətini əks etdirən cəhət idi.

«Füzuli sənətkarlığı» monoqrafiyasını fərqləndirən, daha doğrusu, onun füzulışünaslıqda dəyərini, yerini və rolunu müəyyən edən üç ümumi metodoloji xüsusiyyəti qeyd etməliyik: 1) Füzuli şeirinin poetikasını açmaq üçün şairin istinad etdiyi ədəbi-bədii mirasın təcrübəsi əsas götürülür; 2) Müəllif M.Füzuli nəzəriyyədən, hazır poetik kanonlarla gəlmir, şairin poeziyasından, bu poeziyanın fərdi dərk imkanlarından müraciət edir; 3) Monoqrafiyada ənənəvi akademik əsillər qoymur, essevari sərbəst poetik mündəricat verir; 4) Dövrünün bütün ideoloji tələb və təzyiqlərinə baymayaraq tarixi-sosioloji təhlillərdən maksimum uzaqlaşmağa çalışır və buna əsasən nail ola bilir.

Özündən əvvəlki dövrün poetik ənənələrinə yaradıcı istinad hər bir böyük şairin yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Fəqət, şair məhz o zaman sayılıb seçilir ki, özündən əvvəlki ənənələrin cazibəsini dəf edir, buxovunu parçalayır və öz fərdi üslubunu təsdiq edir. Məhz bu cəhət böyük şairliyin, əsl sənətkarlığın imkan göstəricisidir. M.Füzuli özün-

dən əvvəlki poetik tilsimi çox tez sındırdı. Buna səbəb, hər şeydən əvvəl, M.Füzulinin ilahi vergisi olan istedadı və bu istedadada dözmək əzabı idi. Bununla bərabər, biz Füzuli poetikasına açar olan bir mühüm cəhəti də qeyd etməliyik: Füzuli öz bədii istedadını elmlə süstləndirə, elmin möhtəşəm pyedestalına qaldıra bildi. Füzulinin sənətindən, şeirinin poetikasından yazan bütün alimlər - istər Türkiyə, istər Avropa və Rusiya, istərsə də Azərbaycan füzuliyünasları onun məşhur bir düsturundan açar salmışlar: «Zira ki, elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bietibar olur» (3, s.27). Mir Cəlal da Füzulinin poetik sənətini təhlil edərkən bu başlanğıcı əsas qəbul edir. M.Füzulini «lirik şerimizin atası» hesab edən Mir Cəlal M.Füzulinin özünü təsdiqini şərh edib yazır: «Füzulinin böyük sənətkarlıq hüneri orasındadır ki, o, işlənmiş söz və ifadə formalarına da tamam yeni, orijinal şəkil, yeni mənə, yeni məzmun və xarakterdə verir. Predmetə, obyektə, həyatı hadisəyə heç bir şairin yanaşmadığı bir dəqiqliklə yanaşır. Predmetə yanaşanda, onun kölgədə qalmış bədii fənarla hələ indiyə qədər işıqlandırılmamış tərəfini işıqlandırır» (2, s.9). Bunun üçün M.Füzuli həm də elminə borclu idi. Şair şer sevdasına ürcah olandan sonra elmə üz tutur. Elmlə şeirin, elmi təfəkkürlə bədii təfəkkürün vəhdəti Füzuli şeirinin əsas zəmini – qüdrət mənbəyi idi. Kitabının «Füzuli şeir haqqında» bölməsində Mir Cəlal belə qənaətə gəlir ki, «Füzuliyə görə, bədii əsərdə söz adı, sadə mənasından çox-çox yüksək mənə gözəlliyinə və təsir qüdrətinə malik olmalıdır. Ədəbi-bədii əsər xüsusi bir fəsahtə və bəlağətlə yazılmalıdır. Vəznə, qafiyəyə salınmış hər yazıya bədii əsər deyilə bilməz.» (səh 14).

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, müəllif M.Füzuliyə bəzən bu tipli subyektiv zövqün məhsulu olan sərbəst şərhlər də verir ki, bunlar da müəyyən qədər sənəti materialist izah xarakteri daşıyır.

Mir Cəlal göstərir ki, M.Füzuli şairdən azadlıq və cəsarət tələb edir. Bunu şeirin səmimiyyəti üçün əsas şərt sayır, səmimi olmayan nəzmi şeir hesab etmirdi. Füzulinin sənət duyğuları səmimiyyətdən, fikirləri elm və hikmətdən yoxluluqmuşdu. Mir Cəlal M.Füzulinin nəzəri görüşlərində şeir sənətinin elmi əsaslarının yaradılmasını şairin böyüklüyü hesab edirdi. Mir Cəlalin Füzuli sənət konsepsiyası ilə bağlı sənəti materialistcəsinə yozan mülahizələrindən biri də belədir: «Füzuli şeirdə məzmun və mündəricəyə tabe olduğunu təsdiq edir. Onun fikrincə sənətkar söz vasitəsi ilə qəlbin daxili aləmini açır, o aləmi bədii şəkildə ifadə edir. Məzmun etibarlı ilə bir şey deməyən, varlığı, insanı və insan hissələrinin surətini ifadə edə bilməyən əsər əsər deyil» (s. 21). Biz belə hesab edirik ki, əsərində dərin məzmun əks etdirməyən şair, heç vaxt mükəmməl bədii forma da tapa bilməz. Əgər sənətkar hətta adi fikri belə yüksək formada ifadə edə bilirsə, deməli, o, artıq dəyərli bədii əsər yaradıb. Forma şairin varlığında məzmunla birlikdə doğulur, şair qayğıkeş ana kimi onu geyindirir, bəzəyir, süsləyir. Mir Cəlalin əksər müa-

sirləri (məsələn, M.Quluzadə) belə fikirdə idilər ki, guya Füzulini sufi hesab edən tədqiqatçıların günahı bunda idi ki, onlar (məsələn, M.F.Köprülüzadə) Füzulini Məcnunla eyniləşdirirdilər. Bu məsələdə Mir Cəlal düzgün mövqedə dayanır. «Leyli və Məcnun»da Füzuli Leyli və Məcnunun başına gələn bəlalər üçün fələyi ittiham edir. Mir Cəlal «Leyli və Məcnun»dan gətirdiyi misala istinadən yazır: «Buna qarşı «fələk» də şairi müqəssir görür. Çünki Leylini də, Məcnunu da yaradan, onları əzablı yollardan keçirən, münasibətlərə salan, başlarında min cür bəla təsvir edən özüdür...günahkar da Füzulinin özüdür» (səh.22). Fikrimizcə, Mir Cəlal buradan çıxış edib, yaradıcıya, sənətkara, Füzulinin öz sözü ilə böyük qiymət verir: «sənətcə yaradıcının bədii niyyəti, uydurması, icadı çox mühüm bir məsələdir. SƏNƏTKAR bir «xaliq» kimi «əmvatə can verməlidir» (s. 23).

Mir Cəlal «Füzuli sənətkarlığı»nda «Qəzəl haqqında» adlı xüsusi bir bölmə verir. Bir janr kimi qəzəl və Füzuli qəzəlinin poetikasından bəhs edən bu maraqlı hissədə müəllif aşiqanə qəzəldən bəhs edərkən birdən-birə füzuliyünaslıqda mübahisəli problemlərdən olan Füzuli eşqinin mahiyyəti məsələsini qoyur. Lakin, gəlin, əvvəlcə Mir Cəlalin qəzəl haqqında nəzəri-poetik qənaətlərini nəzərdən keçirək. Bu, poetika üçün zəruri məsələdir.

Mir Cəlal ana dilində yaranmış «lirik şeirin böyük banisi, ölməz dahisi adlandırdığı M.Füzulinin dühasının daha çox «Leyli və Məcnun» poemasında və qəzəllərində ifadə olunduğu qənaətinə gəlir. Müəllif Füzulinin qəzəllərini təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün Şərq lirikasının ən yaxşı nümunələri hesab edir. Müəllif yazır: «Qəzəl janrı qədim janrdır. O, bizim ədəbiyyata ərəblər və farslar vasitəsilə keçmişdir» (s.25). Məlumdur ki, Şərq ədəbiyyatında qəzəlin üç zirvəsi - üç dahi yaradıcısı var: ərəb poeziyasında Əbu Nüvas, fars poeziyasında Hafiz, türk şeirində M.Füzuli. Orta Asiya türkləri içərisində qəzəli şeirin tacı mənziləsinə Əlişir Nəvai qaldırılmışdır. Mir Cəlal, çox doğru olaraq, belə nəticəyə gəlir ki, Füzulinin lirikası məhəbbət lirikası, aşiqanə lirikadır: «Aşiqanə qəzəllər Füzuli lirikasının canıdır». Ona görə şairin tərənnüm etdiyi eşq, sevgi «yalnız aşiq-məşuq məhəbbəti, yalnız qız və oğlan arasında olan adi, fərdi, cinsi sevgi deyildir»...

Füzulinin qəzəllərində, ya «Leyli və Məcnun» poemasında qəlbin, bəşər mənəviyyatının əhvali-ruhiyyəsinin ən zərif, ən incə və ən yüksək əlvan həyatını görürük. Bu lirikanı yalnız qəlb ilə, yalnız bir subyektin öz aləmi ilə izah etmək mümkün olmaz. Çünki, bu lirika, obyektiv həyat hadisələrinin, ictimai həyatın şair qəlbində oyatdığı hiss, həyəcan və təsirlərdən başqa bir şey deyildir» (s. 26).

Həmin ziddiyyətli fikirlər, materialist münasibət tərzi ilə də Mir Cəlal Füzulinin eşqinə yanaşır, M.F.Köprülüzadənin ilahi konsepsiyasını «yanlış iddia» deyər dəyərləndirir. O, bir yandan Füzuli eşqin adı, cinsi eşq olmadığını, yəni qeyri-adi olduğunu iddia edir. Digər tərəfdən, M.F.Köprülüzadəni inkar edərək «hər «ətə və kəmiyə su-

samayan» eşqi mistik-ilahi eşq adlandırmağa heç bir əsas yoxdur» (s. 27) deyir.

Alim belə düşünür ki, Füzuli lirikasında eşq anlayışı ətrafında insana məxsus bütün duyğu və qabiliyyətlər tərənnüm olunmuşdur. Eşqin ifadəsi üçün şairin istifadə etdiyi surətlər və bədii vasitələri müəllif «tamam real, maddi həyat hadisələri» hesab edir. Beləliklə də, Mir Cəlal M.Füzuli eşqini sufi mistik eşq, ilahi eşq kimi mənalandıranlarla razılaşmır, onu sırf insani eşq, real - həyat ictimai münasibətlərin məhsulu» adlandırır.

M.Füzuli eşqinin «ilahi» adlandırılmasının səbəbi olaraq maraqlı bir yozum irəli sürür: «Şairin hiss və həyəcanları o qədər dərin və incədir ki, onun qəlbə vaqifliyi o qədər heyrətləndiricidir ki, insan oxuduqda başqa və yüksək bir aləmə çıxdığını güman edir. Füzuli eşqini real zəmindən ayıraraq sırf «ilahi» adlandıranları çaşıdın, yanıdan da bu cəhətdir» (s. 28).

Əlbəttə, belə bir izaha güvənərək Füzuli eşqinin təsəvvüfi mahiyyətini inkar etmək olmaz. Füzulinin fanatizmə qarşı mübarizə apardığını qəbul və təsdiq edən müəllif Füzulini öz şeirlərini fanatiklərin hücumlarından qorumaq üçün təsəvvüfi obrazlara müraciət etdiyini söyləyir. Eşqin qeyri-adiliyini isə adi, sadə yox, qeyri-adi insana məxsus olması ilə izaha çalışır. Digər maraqlı və mübahisəli bir fakt. Füzuli yazıb:

*Məcnun oda yandı şöleyi-ah ilə pak
Vamiq suya batdı eşqdən oldu həlak.
Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün
Xak oldular onlar, mənəm indi ol xak.*

Mir Cəlal bunu yunan materialist fəlsəfəsinin təsiri ilə izah edib dörd ünsür – kainatın – su, od, hava və torpağın vəhdəti kimi mənalandırır (səh. 32-33). Halbuki, M.Füzuli özünü özündən əvvəlki üç böyük aşıqla müqayisə edib, onları özündə əritdiyini, beləliklə, onların hamısından qüdrətli aşıq olduğunu söyləyir.

Bütün tədqiqatı boyu Mir Cəlal M.Füzuli şeirini izah, şərh etməyin çətinliyindən bəhs edir, göstərir ki, bu poeziyanı məntiq dili ilə izah etmək çətindir. «Bu lirika sarsıdıcı təsiri ilə insanı valeh edən, onu hər şeydən ayıran musiqiyə bənzəyir. Belə bir musiqidən təsirlənən adam öz həyəcanını, hissiyyatını başqasına verə bilməz. Buna söz və ifadə tapmağa çətinlik çəker. Füzuli qəzəllərinin şərhə də eyni dərəcədə çətindir... Adama elə gəlir ki, bu şərlər təhlil üçün, izah üçün yazılmamış, oxumaq, ləzzət almaq, zəngin mənalar duymaq, yüksəlmək üçün, köülləri fəth etmək üçün yaradılmışdır» (səh. 34).

Bizcə, nəzəri-estetik fikrin M.Füzuli poetikasına gec, çəkinən münasibətinin, bir növ onun qarşısında vahimə keçirməsinin səbəbi də elə məhz budur. Füzuli poeziyası heç bir qəlibə, çərçivə və formaya tabe olmamış, bütün standartları, bədii formaları öz istədiyi şəkllə salmışdır. Ona görə də, M.Füzulinin poetikasına artıq kanonlaşmış bədii ölçülərlə, nəzəri-estetik meyarlarla yanaşmaq mümkün deyil. Bəlkə elə buna görə də Mir Cəlal M.Füzuli poetikasına sənətin əbədi tilsimi, materiyası olan dil vasitəsilə açar salmağa üstünlük verir. Nəzəriyyədə artıq afo-

rizmə çevrilmiş bir fikir var: sənətkarlıq dilə münasibətdən başlanır! Ədəbiyyat tarixində hazır dilə yiyələnmiş sənətkarlar var və bir də bədii dil yaradan sənətkarlar var. M.Füzuli ikincilərdəndir. Təbii ki, M.Füzuli özündən əvvəl ana dilində yazmış sənətkarların - ana dilində yeganə qəzəli məlum olan İzzəddin Həsənoğlunun, Qazi Bühranəddinin, Nəsiminin, Xətəinin ədəbi-bədii dil sahəsindəki böyük icadlarından səmərəli şəkildə faydalanmışdır. Fəqət, Füzuli öz üslubunu, öz bədii dilini yaratdı, XVI əsrdə türk dilini ən mükəmməl poetik fiqurlar, mübaliğə, təşbeh, cinas yaratmaq səviyyəsinə qaldırdı. M.Cəlal öz kitabının Füzulinin bədii dil xüsusiyyətlərindən bəhs edən və fikrimizcə, monoqrafiyanın poetologiya baxımından ən zəngin bölməsində Füzuli poetikasında dilin yeri və rolu problemini nəzərdən keçirir. Alimin təhlilləri «Füzuli çətin dildə yazmışdır» kimi müasir baxışa qarşı tarixi həqiqətin sübutundan başlanır. XVI əsrdə Şerqin elm, ədəbiyyat və fars olması kimi məlum məntiqdən çıxış edən Mir Cəlal M.Füzulinin Azərbaycan dili sahəsindəki kəşflərini konkret misallarla sübuta nail olur.

M.Füzuli «Nəzmi-nazik türk ləfziylə ikən dişvar olur... Məndə tövfiq olsa bu dişvarı asan eylərəm» deyirdi. Şair həqiqətən hünər göstərüb bu dişvarı asan etdi. O, buna xalq dili sayəsində nail oldu. Mir Cəlal yazır: «Füzuli şerində xalq ruhu, xalq ifadə formaları əsas alınmışdır. Hətta çox yerdə canlı danışq dilinin xüsusiyyətləri saxlanılmışdır... Füzuli yalnız özündən əvvəlki klassik Şerq dilinə, ədəbi dilə yox, eyni zamanda və ən çox xalq dilinə əsaslanmışdır» (s 41-42). M.Füzuli canlı xalq dilini şeir dilimizin arsenalına gətirir. Bu onun poetikasının yığcamlığı və dinamikasını təmin edir.

Mir Cəlal Füzulidə işlənən «ney», «sayə», «şəm», «sürəb», «qəmzə» kimi sözlərin hansı poetik məqamlarda, hansı poetik (fəlsəfi) tutumda işlənməsini çox mənalı şəkildə təhlil edib belə nəzəri qənaətə gəlir: «şeyrin, ifadənin, sözlərin izahına hansı cəhətdən yanaşırsan yanaş, gətirilən məfhumlar arasındakı uyğunluq, ya təfəvütün hansı cəhətini alırsan al, şairin bədii lövhə çəkmək niyyətinə cavab verir, onun dediyini deyir. Lövhə həm bədii, həm də məntiqi dərinliyi və ətraflılığı ilə bitkinliyini, yüksəkliyini sonuna qədər saxlayır» (s. 48)

Mir Cəlal Füzuli sözünün gücünü onun poetik fiqurlar, xüsusilə təşbehlər yaratmaq imkanı ilə müəyyənləşdirir. Alimə görə mürəkkəb, çoxqatlı və çoxlaylı məcazlar yaratmaq, həm də şairin bədii təfəkkür qüdrətini əks etdirir. O məcazlar və epitetlər vasitəsi ilə əşyanı bir neçə cəhətdən əks etdirən bədii surət yaradır. Müəllif doğru, dürüst deyir ki, «Söz, Füzulinin əlində əşyanı işıqlandıran cıraq kimidir. Həmin əşyaya hər tərəfdən yanaşmağa, onun bütün daxili, zahiri mənə xüsusiyyətini işıqlandımağa imkan verir» (s. 50). Mir Cəlal Füzulinin sözə münasibətinin miqyas və imkanlarını şairin istedadı ilə əlaqələndirir. Füzulinin poetikasında təşbeh (ümumən bədii vasitələr və fiqurlar) «bədii zərurət» kimi işlədilir. Füzuli təşbehləri tərənnüm və təsvir etdiyi aləmin, predmetin özündən alır. Bədii qayə, poetik məqsəd aydınlığı da məhz buradan do-

gölur. Bu baxımdan Mir Cəlalın mübaliğə ilə bağlı mülahizələri və Füzuli mübaliğələrinin poetik açımı maraqlıdır. «Məlumdur ki, klassik ədəbiyyatı mübaliğələrlə çox zəngindir. Doğrudur, bəziləri bu xüsusiyyəti əfsanə təsiri, puç etiqladlar ilə izaha çalışırlar. Lakin heç bir əsas sۆykənmirlər. Mübaliğə insanı xəyalı üçün təzə, təsadüfi məsələ olmadığı kimi köhnə məsələ də deyildir. Ən materialist və münəvvər adamın təsəvvürlərində belə mübaliğələr, mübaliğəli cəhətlər olur və vardır. Mübaliğə insan zehni və xəyalının təbii xassəsidir. Mübaliğə yaradıcı xəyalın qüdrətini göstərir. Bu xəyalın bir sifətidir» (s. 63).

Həqiqətən də, mübaliğə poeziyanın poetik imkanlarını əks etdirən, insan qəlbinin hiss, həyəcan və arzularının hüdudsuzluğunu ifadə edən poetik fiqurdur. Füzulinin mübaliğələri yeni, orijinal, tizfəhm olmaqla yanaşı, həm də şairin bədii (və elmi) təfəkkür imkanlarını, onun poetik qururunu əks etdirən bədii ifadə vasitəsidir.

M.Füzulinin bədii lövhələrindən, təbiət mənşərlərindən bəhs edən M.Cəlal şairin dərin fəlsəfi məzmunlu «Su» rədifli qəsidəsini, «Sübh» rədifli qəzəlini təhlil edərək göstərir ki, burada həm su, həm də sübh Aşiq obrazı kimi verilir.

M.Cəlalın «Füzuli sənətkarlığı» monoqrafiyasında diqqətli cəlb edən hissələrdən biri də M.Füzulinin şeir mədəniyyətinə (şeir texnikasına!) həsr olunmuş bölmədir. M.Füzuli şairliyə başlayanda Şərq klassizminin mükəmməl poetik kanonları mövcud idi və şair təbii ki, bu kanonlara əməl etməli olmuşdur. O, lirik şeirin ən yüksək bədii forması olan qəzəli hər üç dildə şeirin zirvəsinə qaldırmağa nail oldu. Həm mövcud poetik qəlibləri pozmaq, həm də qəzəl vasitəsilə insan qəlbinin bütün sirlərini heyretətamiz bir aydınlıqla bədii sözlün nüvəsinə gətirmək M.Füzuli poetikasının əsas qayəsi idi. M.Cəlal yazır: «Füzuli elə bir sənət zirvəsi idi ki, ona çatmaq heç bir şairə qismət olmamışdır.

Füzuli sənətinin yüksəkliyini yalnız şairin dühası, alimliliyi, həyatı bilməsi ilə izah etmək kifayət deyil, Füzulinin yüksək şeir mədəniyyətini də mütləq nəzərə almaq lazımdır» (s. 84). Qeyd edək ki, yüksək şeir mədəniyyətinə nail olması da məhz şairin dühasını əks etdirən vacib bir cəhətdir. Biz belə hesab edirik ki, M.Füzuli öz poeziyasında əruz vəznini türk dilinə ən yüksək şəkildə uyğunlaşdıraraq türk şairidir. Bu baxımdan o, öz qəzəllərinin poetikası ilə böyük Ə.Nəvaidən də artıq uğurlar əldə etmişdir. Məlumdur ki, M.Füzuli daha çox əruzun ağır, ləngərli bəhrələrindən - həcəz və rəməl bəhrələrindən istifadə etmişdir. Bu da şairin şeirlərinə həm poetik, həm də fəlsəfi silqət gətirmiş, oxucunun təfəkkür, dərk etmə imkanlarını genişləndirmiş, estetik zövq qabiliyyətini yüksəltmişdir.

Mir Cəlal M.Füzulini söz-söz, misra-misra, beyt-beyt açıq, onun misilsiz sənətinin poetik çətinliklərinə daxil olur, onun möhtəşəm mənasını aydınlaşdıraraq, həm müasir oxucunun, həm də çağdaş poeziyanın xidmətinə təqdim edir. M.Füzuli əlvan rədiflər işlətməkdə mahir sənətkar idi. «Rədiflər Füzuli şeirində həm misranın, eləcə

də bütün şeirin məzmunu və ahəngi ilə bağlı və vəhdət şəklində verilmişdir ki, oxucu rədifli öz-özünə təkrar etmək istəyir. Rədiflər Füzulidə həmişə bədii təkrar qüvvəsinə malik kəlmələrdir. Bunlar şairin hiss və həyəcanının ifadəsində davamlı və qətiyyət deyən, təsir göstərən sözlər kimi işlədilir» (s. 90). Tədqiqatçılara yaxşı məlumdur M.Füzulinin rədifləri, ondan sonra gələn şairlərə - Nəbatiyə, Vaqifə, Seyid Əzimə və böyük Sabirə ciddi təsir göstərmişdir. M.Füzulidən sonra yazılan satirik poeziya Füzuli rədifinin poetik imkanlarına istinad etmişdir.

M.Füzulidə daxili qafiyə də güclü poetik imkanlara malik idi. Klassik ədəbiyyatda az işlənən, Azərbaycan aşiq şeirində qoşayarpaq qafiyə adlanan bədii sistem M.Füzulidə poetik fiqur kimi mühüm əhəmiyyətə malik idi. Mir Cəlal qeyd edir ki, M.Füzuli həm də cinas yaradan ustad idi. Müəllif, həm də təyin edir ki, «Füzulidə biz hətta klassik şeirdə nadir sayılan üsula - bir cümlənin bir misrada verilməsinə də rast gəlirik» (s. 96).

M.Cəlal sübut edir ki, M.Füzuli adı türk sözlünün bədii imkanlarını genişləndirən, sözlün açılmamış mənalarnı kəşf edən, nə mövcud ənənələrlə, nə də hökmfərma poetik kanonlarla məhdudlaşmayan şair idi. Tarixə, orta əsrlərin tələblərinə bələd olmadan nəinki M.Füzuli poetikasını, heç onun işlətdiyi adı sözlün belə mənasını açmaq, şərh etmək mümkün deyil. Görkəmli alim M.Füzuli poetikasının estetik mahiyyətini ümumiləşdirərək yazır: «Yüksək şeir poetikasını, texnikasını, zəriflik, bəlağət, fəsahtə qaydalarını ən incəliklərinə qədər bilir, məharətlə işlədir. Şübhəsiz ki, Füzuli bununla kifayətlənmirdi, heç bir zaman özündən əvvəl açılmış cığır ilə, yararlanmış ənənələrlə kifayətlənməmişdir. Füzuli şeir sənətində yeni aləm açdı. İnsanın duyğusuna, qəlbin ən incə titrəyişlərinə aydınlıq gətirdi, zəngin həyat, zəngin bədii fəza verdi. Bunları etmək üçün də şeiriyyətin, sənətkarlığın orijinal, yüksək nümunələrini yaratdı» (s. 99). Məhz bu icadkarlığı, bu dahiyənə fədakarlığı, bu sənət hünərini alim öz dəyərli monoqrafiyasının Füzulidə məntiq, Füzulinin lirikası, Nizami irsi ilə Füzuli sənətinin müqayisəli təhlili «Leyli və Məcnun»a həsr olunmuş «Ölməz məhəbbət dastanı», alleqoriyalarına həsr olunmuş bölmələrində izləyir, 40-cı illərdə M.Füzulini böyük mənəvi müasirimiz kimi nəzərdən keçirir, poetik imkanlarına istinad edərək sübut edir ki, M.Füzuli sənətinin qüdrəti bundadır ki, o, hər bir nəslin müasiri kimi onu düşündürən poetik, estetik və bədii-fəlsəfi suallara cavab verir.

● **Gülşən ƏLİYEVƏ,**

ADMİU-nun ədəbiyyat kafedrasının müdiri, filologiya elmləri namizədi, dossent

Ə d ə b i y y a t

1. Əliyeva A. «Füzuli irsinin nəşri və tədqiqi», «Məhəməd Füzuli 500» (bibliografik göstəricisi). B., 1986
2. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. B., «Maarif», 1994.
3. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I cild. B., «Azərbaycan» nəşriyyatı. 1996.